HAL open science

Achterzetsels: de spraakkunst uit ermee!

Bert Cappelle

To cite this version:

Bert Cappelle. Achterzetsels: de spraakkunst uit ermee!. Over Taal, 2015, 54 (1), pp.14-17. hal-01234620

HAL Id: hal-01234620

https://hal.science/hal-01234620

Submitted on 27 Nov 2015

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

[taalwerk]

Achterzetsels: de spraakkunst uit ermee!

Bert Cappelle

Er zijn van die woordjes die lustig over andere woorden heen lijken te kunnen wippen. Neem nu het voorzetsel op*:*

> *Ze sprong op de tafel.*
> *Ze sprong de tafel op.*

Deze zinnen zijn allebei mogelijk in het Nederlands. In de eerste zin noemen we op *met recht een voorzetsel, want het staat voor* de tafel, waarmee het een zinsdeel vormt*. In de tweede zin noemen de standaardwerken over Nederlandse spraakkunst het woordje* op *een 'achterzetsel' of ook wel, niet belemmerd door enige vrees voor een* contradictio in terminis*, een 'achtergeplaatst voorzetsel'. Maar hebben we wel nood aan zo'n vreemde woordsoort?*

Als *op* in de tweede zin geen achterzetsel is, wat is het dan wel? Misschien kunnen we *op* hier beter als het scheidbaar deel van een scheidbaar samengesteld werkwoord beschouwen, zoals *op* in *Ze dronk het water op.* Om in wat volgt niet telkens 'scheidbaar deel van een scheidbaar samengesteld werkwoord' te moeten schrijven, zal ik het over 'partikel' hebben. Een sterk argument voor de partikelanalyse van een woord als *op* in *Ze sprong de tafel op*, en dus tegen de analyse als achterzetsel, komt van de gezaghebbende Algemene Nederlandse Spraakkunst (ANS) zelf. Die laat zien dat er een bijwoordelijke bepaling kan sluipen tussen de naamwoordgroep en dat zogeheten achtergeplaatste voorzetsel:

> *Hij rijdt de garage altijd heel voorzichtig in.* (ANS 1997: 509)

Zo'n zin ondermijnt de idee dat *de garage* en *in* samen een zinsdeel vormen, want zinsdelen laten zich niet zomaar opsplitsen voor een bijwoord, of voor eender welk ander woord, zoals *zal* in de volgende zin:

> *Dat zei koning Filip woensdag in zijn ultrakorte kersttoespraak, die de geschiedenis zal in gaan als 'The king's prozac speech'.* (De Standaard, 27 december 2014)

De geschiedenis ... in kan hier geen zinsdeel zijn. Als je dit niet gelooft, probeer maar eens *in zijn ultrakorte kersttoespraak*, dat wél een zinsdeel is, te splitsen. Inderdaad, dat lukt niet:

> **Dat zei koning Filip in woensdag zijn ultrakorte kersttoespraak, ...*

Een ander argument tegen de achterzetselanalyse – en opnieuw voor de partikelanalyse – komt van het verkeersbord met de twee witte pijlen op een blauw bord, waarvan de officiële betekenis zo wordt omschreven:

Inrijden toegestaan

In kan hier geen achterzetsel zijn, want er is helemaal geen naamwoordgroep waar het achter zou kunnen zijn geplaatst. Men zou hier eventueel wel kunnen aanvoeren dat *deze straat* hier verzwegen is en dat we dus alsnog te maken hebben met het zinsdeel *de straat in*. Maar dat is weinig overtuigend, omdat we na voorzetsels normaal geen impliciete naamwoordgroep kunnen krijgen, speciale gevallen als *Ik stem voor* of *Zij is de dochter van* even niet meegerekend.

Google versus Groene Boekje

Bovendien wordt *in* vaker wel dan niet aaneengeschreven met *rijden*. Ik hoor sommigen al opwerpen dat veel mensen de spellingsregels gewoonweg niet beheersen. Maar toch, als we meer dan drie keer zo vaak "de straat ingereden" schrijven (460 Googletreffers toen ik laatst checkte) dan "de straat in gereden" (135 Googletreffers), dan is het moeilijk om niet te besluiten dat de officiële spelling – en dat is tot op heden *de straat in gereden* – niet al te best weerspiegelt hoe taalgebruikers zelf de relatie van *in* tot *gereden* zien. Aardig feit: Google voorziet de 'correct' gespelde vorm, *de straat in gereden*, zelfs van een rode kronkellijn in het zoekvenster. Dat komt natuurlijk omdat Google zich voor zoeksuggesties baseert op wat het vaakst voorkomt, niet op wat de standaardspelling is.

Als je Google niet gelooft, ga dan te rade bij jezelf. Lees de volgende zin eens hardop voor:

Ik ben de garage in gereden.

Klopt het dat je eerder geneigd bent een pauze in te lassen tussen *garage* en *in* dan tussen *in* en *gereden*? Dat is misschien moeilijk om vast te stellen. Probeer daarom eens de volgende twee zinnen na elkaar. Uiteraard moet je "(pauze)" hier vervangen door een korte pauze:

Ik ben de garage in (pauze) gereden.
Ik ben de garage (pauze) in gereden.

Ik durf te wedden dat je de tweede versie verkiest. En dat is ook waarom je eigenlijk meer voelt voor de Googlespelling (*ingereden*) dan voor de officiële spelling (*in gereden*), als je eerlijk bent.

Die* en *dat

Bekijken we even deze zin:

Ze aaide zachtjes over zijn kopje.

Hier kan *over* niet achter de naamwoordgroep staan: **Ze aaide zijn kopje over* is niet mogelijk. Als we een voorzetsel aan het begin van een betrekkelijke bijzin willen gebruiken, dan moeten we dat in het Nederlands zo oplossen, met *waar(-)*:

> *Het diertje had een snoezig kopje, waarover ze zachtjes aaide.*
> *Het diertje had een snoezig kopje, waar ze zachtjes over aaide.*

Maar de volgende zinnen, die ik op het internet vond, laten zien dat we met zogenaamde achterzetsels gewoon *die* of *dat* kunnen gebruiken:

> Verder merken we dat de velden die we overvliegen rond zijn en niet rechthoekig zoals bij ons.
> Rond 17u bereikten we dan uiteindelijk de Berchtesgadenerpas die we ook op zijn gereden, en wat was dat zwaar!
> De ruimte die we binnenlopen lijkt op een enorm pakhuis (...)
> Bij elke hoek die ik omsloeg, maakte mijn hart een sprongetje.

Kun je in de eerste zin hierboven nog een alternatief hebben met *waar-*, dan lukt dat bij de laatste niet:

> *… de velden waarover we vliegen* (of *… de velden waar we over vliegen*)
> **... elke hoek waarom ik sloeg* (of **… elke hoek waar ik om sloeg*)

Dat is niet zo verrassend, want je kunt wel *over velden vliegen*, maar niet *om een hoek slaan* (maar bijvoorbeeld wel *om een hoek kijken*). Wanneer we dus te maken hebben met een woord dat enkel achter de naamwoordgroep kan staan, dan is *waar(-)* vaak uitgesloten. Op zich is dat vreemd: als voorzetsels zonder morren na *waar(-)* komen in een betrekkelijke bijzin, dan zou dat met achterzetsels zeker geen probleem hoeven te zijn. Het gebruik van *die* of *dat* bij die achterzetsels wijst erop dat de naamwoordelijke groep niet zonder meer een locatie is maar ook en vooral iets is waar in zekere zin iets mee gebeurt, net zoals met het lijdend voorwerp van een scheidbaar samengesteld werkwoord. Kortom, we stellen vast dat partikels en zogenaamde achterzetsels zich parallel gedragen in betrekkelijke bijzinnen, terwijl voorzetsels ander gedrag vertonen:

> *… de boterham die ze snel opat* (partikel)
> *… de garage die ze langzaam inreed* ('achterzetsel')
> **… zijn kopje dat ze zachtjes overaaide* (voorzetsel)

Dit is een sterk argument om die zogeheten achterzetsels te analyseren als partikels en niet als een soort voorzetsels die op een voor voorzetsels ongebruikelijke plaats staan.

Contradictie

Mocht je er nu nog niet van overtuigd zijn dat achterzetsels niet werkelijk achtergeplaatste voorzetsels kunnen zijn, zoals de ANS ze dus noemt, wat te denken van het woord *af*? Dit kan helemaal geen achtergeplaatst voorzetsel zijn, want om te beginnen *is* het geen voorzetsel:

**Jan liep af het plein.*
Jan liep het plein af.

Met andere woorden, niet alle 'achtergeplaatste voorzetsels' zijn dus voorzetsels, wat pas echt een contradictie is! Naast *af* heb je ook nog de nevenschikking *op en neer*, dat evenmin voor de naamwoordgroep kan staan:

**Jan liep op en neer de gang.*
Jan liep de gang op en neer.

Ik stel dus voor dat we maar beter het idee opgeven dat *Ze sprong op de tafel* en *Ze sprong de tafel op* eenzelfde soort zinsontleding krijgen, al besef ik dat weinig grammatici het met me eens zullen zijn. In zijn magistrale werk over Nederlandse grammatica, *Syntax of Dutch* (2012-2016), heeft Hans Broekhuis onder meer een heel boekdeel gewijd aan "Adpositions and Adpositional Phrases". Daarin beschouwt hij *op* in *de tafel op* dus evenzeer als een adpositie (een 'bijzetsel') bij de naamwoordgroep *de tafel* als *op* in *op de tafel*. Blijkbaar zijn de hier genoemde syntactische, orthografische en prosodische problemen met die zinsontleding niet genoeg gekend – maar Broekhuis kent zijn materie – of niet ernstig genoeg om van die adpositionele analyse af te stappen.

Plaats en richting

Maar er zijn ook semantische verschillen tussen een voorzetsel en een 'achterzetsel'. Laten we het volgende trio van voorbeelden onder de loupe nemen. Ik geef ze een nummer mee omdat ik er vaak naar zal verwijzen.

(1) *Miet danste op de tafel.*
(2) *Miet sprong op de tafel.*
(3) *Miet sprong de tafel op.*

Zin (1) bevat een bijwoordelijke bepaling van plaats. We kunnen parafraseren met 'Miet danste, en dat deed ze (nota bene) op de tafel'. Zin (2) kan ook een dergelijke lezing hebben: 'Miet sprong (op en neer), en dat deed ze (nota bene) op de tafel'. Maar er zijn voor zin (2) nog twee andere interpretaties te geven. Een eerste alternatieve interpretatie is er een waarbij *op de tafel* geen bijwoordelijke plaatsbepaling is maar een complement die (zij het niet volledig expliciet) een traject aanduidt waarvan het eindpunt (wel expliciet) de positie bovenop de tafel is: 'Miet sprong en belandde zodoende op de tafel' – of, wat min of meer op hetzelfde neerkomt, 'Miet kwam op de tafel terecht door te springen. In feite is *op de tafel* op zich hier dus nog steeds een aanduiding van plaats, maar wordt een dynamische interpretatie pragmatisch 'berekend': als we uit de context weten dat Miet zich aanvankelijk niet op de tafel bevond en dat ze, als ze eenmaal heeft gesprongen, zich wel op de tafel bevond, dan kan het niet anders dan dat er zich een verplaatsing in een bepaalde richting heeft afgespeeld. Het idee is hier dus dat woorden als *in* en *op* allereerst een locatie uitdrukken en pas in tweede instantie als richtingaanduidend worden geïnterpreteerd.

Deze dynamische lezing, of iets wat daar erg nauw bij aansluit, is de enige die er is voor zin (3), die dus ook iets betekent als 'Miet sprong en belandde zodoende op de

tafel', 'Miet kwam op de tafel terecht door te springen'. Maar er lijkt me toch een verschil te zijn met voorzetselgroepen, in die zin dat naamwoordgroep + partikel inherent een richting aanduidt en niet zomaar in een bepaalde context *geïnterpreteerd* wordt als een richting. Dit blijkt uit de mogelijheid om als invulling van *ergens* in de uitdrukking *ergens terechtkomen* een voorzetselgroep te gebruiken maar niet een naamwoordgroep met partikel. Vergelijk:

Ze kwam op de tafel terecht.
**Ze kwam de tafel op terecht.*

Hij kwam in het ziekenhuis terecht.
**Hij kwam het ziekenhuis in terecht.*

Een als partikel gebruikt *op* of *in* komt in dat opzicht overeen met *onto* of *into* in het Engels, die ook inherent richting naar een locatie uitdrukken. *On X* of *in X* drukken inherent locatie uit. Maar *onto X* betekent zoiets als 'to 'on X'' en *into X* betekent 'to 'in X''. Ook al zijn die parafrases syntactisch niet welgevormd, mijn punt is dat een achterzetsel (dus een partikel) in het Nederlands qua betekenis iets van zo'n richtingaanduidend voorzetsel in het Engels heeft. Kijk maar:

She ended up on the table.
**She ended up onto the table.*

Om dus alvast even samen te vatten: een voorzetselconstituent als *op de tafel* drukt locatie uit maar kan indirect als richtingaanduidend worden opgevat terwijl een combinatie als *de tafel op* geen locatie uitdrukt maar inherent richting.

Van de kast op de tafel

Een subtieler verschil tussen zin (2) (*Miet sprong op de tafel*) en zin (3) (*Miet sprong de tafel op*) is dat je die eerste zin gemakkelijker kunt uiten wanneer het onderwerp zich eerst op een hoge kast bevond vlak naast de tafel en van daar al springend op het tafelblad terechtkwam. In zin (3) kun je dus moeilijker afstand doen van de lezing waarbij Miet zich op de grond bevond voor ze met haar sprong op de tafel terechtkwam.

Dat is wellicht omdat deze constructie meer de aandacht vestigt op het traverseren van een grens, zoals we zullen zien. De meest gekende en in het oog springende grens van een tafel is de tafelrand rondom het tafelblad, waar voorwerpen van af kunnen rollen en door de zwaartekracht zo op de grond terechtkomen. *De tafel op springen* (of *de tafel opspringen*) brengt mentaal die tafelrand in beeld die de springende persoon in omgekeerde richting overschrijdt door er vrij dicht langs te passeren.

Zoals ik al zei, heeft zin (2) nog een andere interpretatie waarbij *op de tafel* niet een bijwoordelijke bepaling van plaats in. De interpretatie waar ik op doel is figuurlijk of hyperbolisch (overdrijvend dus): 'Ze haastte zich gretig naar de tafel'. Die interpretatie duikt bijvoorbeeld op in een context waarin Miet zich te goed wil doen aan wat er op de tafel ligt uitgestald aan lekkers of koopjes. Het gaat hier om een

uitdrukking die we ook vinden in *De pers sprong op het verhaal*. Deze interpretatie is niet voorhanden bij zin (3). Bemerk dat we ook niet kunnen zeggen:

**De pers sprong het verhaal op*.

Tijd om een overzicht de geven van al die interpretaties:

(1) Miet danste op de tafel.
= 'Miet danste, en deed dat op de tafel'
(2) Miet sprong op de tafel.
1. = 'Miet sprong (op en neer), en deed dat op de tafel'
2. = 'Miet sprong naar de plaats 'op de tafel''
3. = 'Miet repte zich naar de plaats 'bij/aan de tafel'' (figuurlijk)
(3) Ze sprong de tafel op.
= 'Miet sprong naar de plaats 'op de tafel''

De tweede zin is dus ambigu, in tegenstelling tot de eerste en de derde, die respectievelijk *atelisch* en *telisch* zijn. Een atelische situatie is niet gericht op een welbepaald eindpunt, een telische situatie is dat wel. Dat eindpunt is hier uiteraard het punt waarop Miet op de tafel is terechtgekomen.

Speciaal soort voorwerp

We hebben gezien dat een zogeheten achterzetsel vaak beter kan worden geanalyseerd als een werkwoordspartikel, bijvoorbeeld als het van zijn zogeheten complement gescheiden voorkomt (bijv. *Het schip voer de haven langzaam uit*) of als het in een relatiefzin staat waarin naar zijn zogeheten complement met *die* of *dat* wordt terugverwezen (bijv. *de berg die we over rijden*). De vraag is nu: als het achterzetsel eigenlijk een partikel is, welk soort zinsdeel is die naamwoordgroep dan?

Het antwoord op deze vraag kan zeker niet luiden: het is een lijdend voorwerp. Niet alleen is passivering meestal nogal twijfelachtig (*?De haven werd langzaam uitgevaren*), zij het niet altijd onmogelijk (bijv. *De berg werd meermaals opgereden*), maar er is iets wat absoluut problematisch is voor dit statuut als lijdend voorwerp, namelijk dat er soms al een lijdend voorwerp ís:

Ik reed mijn motor de boot op.
Ze duwde hem de kamer uit.

Toch zijn *de boot* en *de kamer* in deze voorbeelden werkwoordscomplementen. In haar proefschrift spreekt Maaike Beliën (2008) hier van een *traversal object*, een werkwoordscomplement dat *getraverseerd* wordt, zoals we al aanstipten. In het Nederlands kunnen we misschien spreken van een *traversaal object*. Zo'n complement lijkt sterk op een lijdend voorwerp, maar waar in de bovenstaande zinnen *mijn motor* en *hem* prototypische lijdende voorwerpen zijn, gaat het in het geval van *de boot* en *de kamer* om een niet-prototypisch lijdend voorwerp. Volgens Beliën – en ik volg haar daarin – hebben lijdende voorwerpen, of het nu om prototypische gaat of om traversale, een cruciale eigenschap: de participant die door dat direct object wordt aangeduid wordt conceptueel vereist door het proces dat door

het werkwoord wordt aangeduid. In de eerste zin bijvoorbeeld vereist de gebeurtenis genoemd door *rijden*, dat hier als causatief bewegingswerkwoord wordt gebruikt, drie participanten: in de scene moet er een motorrijder (genoemd door het onderwerp) aanwezig zijn, alsook een motor (genoemd door het prototypisch lijdend voorwerp) en een getraverseerde entiteit (genoemd door de andere naamwoordgroep). Het dek van de boot hoeft niet over de hele lengte bereden te worden. Het punt van belang is hier dat de rand van de boot getraverseerd wordt: waar de motor aanvankelijk niet op de boot stond, staat hij als resultaat van de handeling wel op de boot.

Soms wordt wel het hele object getraverseerd, zoals in *Ze liep de brug over*, en soms is dat traverseren niet op een gemakkelijk aan te wijzen eindpunt gericht, zoals in *De baby kruipt het huis rond*. We moeten dus nog wat meer aandacht besteden aan dit soort semantische verschillen tussen verschillende achterzetsels, die we voortaan wel beter partikels noemen. Want dat het niet zomaar achtergeplaatste voorzetsels zijn, zoveel is duidelijk.

Bert Cappelle is docent Engelse taalkunde aan de Universiteit van Rijsel

bert.cappelle@univ-lille3.fr